

SCRIERI PROFETICE BIZANTINE

ÎN MANUSCRISE DIN ȚĂRILE ROMÂNE (SEC. XV-XVI)

Andrei PROHIN

Universitatea de Stat din Moldova

Între lucrările de origine bizantină, cunoscute în Țările Române, un loc aparte revine scrierilor profetice, conținând reprezentări proprii gândirii medievale (imaginea lumii de dincolo, pedepsele/recompensele rezervate răposaiilor, durata existenței umanității, evenimentele care vor preceda sfârșitul lumii etc.). În epoca medievală, genul literaturii profetice, având rădăcini biblice, a fost continuat prin intermediul vedeniilor și apocalipselor apocrife care pretindeau a completa profețiile biblice, precum și al diferitelor scrieri escatologice. Scopul prezentului articol este de a elabora un repertoriu și o tipologie a scrierilor profetice, de origine bizantină, incluse în manuscrisele din Țările Române, din sec. XV-XVI.

Cuvinte-cheie: scrieri bizantine, apocrife, profeții, escatologie, manuscrise slave, Țările Române.

BYZANTINE PROPHETICAL WRITINGS IN MANUSCRIPTS FROM THE ROMANIAN PRINCIPALITIES (XV-XVI C.)

Among the works of Byzantine origin, known in the Romanian Principalities, a distinct place belongs to the prophetic writings which offered important knowledge for the medieval man (the image of the otherworld, the chastisements/awards reserved for the dead ones, the time span allotted to the mankind, the events that will precede the End of the world etc.). During the Middle Ages, the genre of prophetic literature, having biblical roots, was continued by means of visions and apocryphal apocalypses, pretending to fulfill the biblical prophecies. The aim of this paper is to make an inventory and typology of the prophetic writings of Byzantine origin that were included in the manuscripts from the Romanian Principalities, during the XV-XVIth centuries.

Keywords: Byzantine writings, apocryphal prophets, eschatology, Slavic manuscripts, Romanian countries.

Manuscrisele medievale reprezintă un izvor istoric valoros pentru a studia orizontul de cunoștințe și problemele care au frământat societatea românească, în diverse intervale de timp. În manuscrisele din sec. XV-XVI, un segment important îl formează lucrările de origine bizantină, traduse în limbile slavonă și română, devenite parte din spiritualitatea creștin-ortodoxă (cărți de cult, opere teologice, hagiografie, cronici universale, apocrife). Între operele bizantine, cunoscute în Țările Române, un loc aparte revine scrierilor profetice care transmiteau o serie de cunoștințe importante pentru omul medieval (imaginea lumii de dincolo, pedepsele/recompensele care-i așteaptă pe răposaii, durata existenței umanității, evenimentele care vor preceda Sfârșitul lumii etc.). În epoca medievală, genul literaturii profetice, de origine biblică, a fost continuat prin intermediul vedeniilor și apocalipselor apocrife care pretindeau a completa profețiile din Biblie. Scopul prezentului studiu este de a repertoria și a clasifica scrierile profetice de origine bizantină, incluse în manuscrisele din Țările Române, în intervalul secolelor XV-XVI. Studiul scrierilor profetice ne permite să înțelegem mai profund viața spirituală și curente de idei din spațiul românesc medieval.

Cel mai vechi grupaj de scrieri profetice, transmise prin intermediul manuscriselor bizantine și sud-slave, cuprinde texte narative de origine iudeo-creștină, apărute în sec. I d.Hr. Din această categorie face parte *Vedenia lui Isaia*, alcătuită la sfârșitul sec. I d.Hr. [22, 213; 26, 96]. Lucrarea este atestată în două manuscrise slave din sec. XV, ambele din Țara Moldovei, iar în sec. XVI – într-o copie din Moldova și în una din Țara Românească [12, 257, 397; 13, 269; 16, 92]. Versiunea slavonă a *Vedeniei lui Isaia* zugrăvește călătoria prorocului Isaia, aflat în stare de extaz, prin cele șapte ceruri și categoriile de îngeri pe care le-a întâlnit. La sfârșitul *Vedeniei*, Isaia prezice Sfârșitul lumii [26, 96]. În manuscrisele slavo-române, titlurile lucrării evidențiază conținutul său profetic, anunțând Întruparea lui Hristos (Видѣнїе Ісаїа пророка еже видѣ в Христѣ) [12, 257; 13, 269; 16, 92] și vremurile din urmă (Пророцество Исанно сына Амосова с рыданіемъ и плачемъ в послѣднїхъ лѣтѣхъ) [12, 397]. O lucrare având un conținut similar, *Vedenia lui Enoh*, scrisă în greacă, în sec. I d.Hr. [22, 181], este atestată, fără titlu, într-un manuscris slav din Moldova, din sec. XVI [13, 406]. Enoh povestește călătoria sa la ceruri, iar la sfârșit adresează povețe apropiaților săi, prevestind sancțiunile divine care-i așteaptă pe păcătoși [26, 40]. *Testamentul lui Avraam* (numit și *Moartea lui Avraam*), redactat ipotetic în Egipt, în sec. I d.Hr., a circulat în manuscrise bizantine și este atestat în două copii slavone

din Moldova, din sec. XVI, precum și într-o traducere românească din Transilvania, realizată la sfârșitul sec. XVI – începutul sec. XVII [14, 1257; 2, 114-115; 21, 113]. „Legenda lui Avram” mai apare în lucrarea *Carte românească de învățătură*, descoperită în localitatea Voivozi (Bihor), alcătuită de „Popa Vasile din Țara Moldovei”, la începutul sec. XVII, dar care reprezintă copia unei traduceri românești din sec. XVI [5, 30-31]. Conform apocrifului *Testamentul lui Avraam*, sufletul patriarhului biblic a fost dus la ceruri de către arhanghelul Mihail, unde Avraam a văzut cum sunt judecate sufletele răposaților [2, 106-107]. Titlul lucrării, într-un manuscris din Moldova (1557), evidențiază conținutul său profetic: „Revelația (явление) părintelui nostru Avraam despre testamentul arhanghelului Mihail” [14, 1257]. În manuscrisele ruse, *Testamentul lui Avraam* se intitula **Книгы Вткровлення Аврамъ** [28a, 32], imitând titlul lucrării canonice *Apocalipsa lui Ioan* (**Вткръвение святаго Ивана Богослова**) [12, 248; 7, 261]. Ambele titluri slavone sugerează că scrierea aparține categoriei viziunilor profetice. Cele trei apocrife citate pretind a continua tradiția profetică biblică, deoarece scrierile sunt atribuite unor proroci din Vechiul Testament (Isaia, Enoh, Avraam), iau formă de vedenii și conțin învățături moralizatoare adresate muritorilor. Profețiile din aceste lucrări vizează, tematic, destinul postum al individului și, într-o mică măsură, Judecata de Apoi.

Prevestirile chinurilor/recompenselor de care vor avea parte indivizii după moarte au fost continuate în perioada bizantină, prin intermediul unor apocalipse atribuite deja personajelor din Noul Testament. Din această categorie de scrieri face parte *Apocalipsa Apostolului Pavel*, scrisă în a doua jumătate a sec. IV, atestată în traducere românească în patru manuscrise din Transilvania, de la sfârșitul sec. XVI [2, 92; 21, 113; 5, 20], precum și în manuscrisul din localitatea Voivozi (copia unei traduceri din sec. XVI), menționat mai sus [5, 30]. În lucrare se relatează călătoria Apostolului Pavel în Rai și în Infern, unde vede fericirea de care au parte oamenii drepti și, respectiv, chinurile păcătoșilor [2, 86-89; 19, 662]. *Apocalipsa Apostolului Pavel* a servit drept sursă de inspirație pentru o scriere similară, *Apocalipsa Maicii Domnului*, apărută în sec. IX [2, 95]. Scrierea este cunoscută în slavonă, într-un manuscris din Țara Românească (sec. XVI) [13, 324], și în traduceri românești din Transilvania: două manuscrise de la sfârșitul sec. XVI [2, 103-104; 21, 113], alte două manuscrise din sec. XVII reprezentând copii ale manuscriselor din sec. XVI [5, 30, 45]. *Apocalipsa Maicii Domnului* evocă suferințele păcătoșilor, în funcție de faptele săvârșite, iar în versiunile mai dezvoltate ale lucrării întâlnim și viziunea Raiului, hărăzit oamenilor drepti [2, 93-95, 98]. În unele manuscrise rusești, aceste două apocalipse sunt însoțite de titluri caracteristice lucrărilor profetice. *Apocalipsa Apostolului Pavel* se mai numea „Vedenia (Видение) apostolului Pavel”, iar *Apocalipsa Maicii Domnului* – „Prezicerile (Предсказания) arhistrategului Mihail către Preasfânta Născătoare de Dumnezeu, despre chinurile groaznice, cum se vor chinii păcătoșii” [26, 55, 463]. Din aceeași arie tematică face parte *Vedenia călugărului Cosma*, autorul căreia descrie, în forma unei viziuni extatice, soarta de care vor avea parte oamenii în infern și în paradis. Originalul grec a apărut în sec. X, iar traducerea slavonă este atestată în două manuscrise din sec. XV și două – din sec. XVI, respectiv, din Moldova și Țara Românească [12, 354; 16, 95; 17, 107]. Încercările la care va fi supus sufletul după moarte, trecând „vămile văzduhului”, sunt evocate în viziunea Sfintei Teodora, inclusă în *Viața Sfântului Vasile cel Nou* (sec. X), cunoscută într-un manuscris slav de la Muntele Athos (sec. XV) și în altul din Moldova (sec. XVI) [12, 160-161, 167; 17, 105; 27, 37]. Astfel, scrierile apărute în perioada bizantină continuă tematica apocalipselor iudeo-creștine din sec. I d.Hr., inserând noi amănunte despre lumea de dincolo și viitorul postum al muritorilor. Autorii se distanțează treptat de tradiția profetică a Vechiului Testament, prin evocarea personajelor din Noul Testament (Maica Domnului, Apostolul Pavel) și a personalităților creștine (călugărul Cosma, Sf. Teodora). Evoluția lucrărilor de acest gen denotă o pronunțată tendință de a pune în circulație noi profeții și de a le adapta canoanelor creștine, în pofida caracterului lor apocrif. Vedeniile și apocalipsele promovau comportamentul creștin exemplar prin intermediul profețiilor despre recompense și pedepsele divine care-i așteaptă pe oameni după moarte, în funcție de faptele săvârșite. În istoriografie, această categorie de scrieri profetice, având „funcție spirituală”, este supranumită „apocalipsă morală” [6, 276, n.9]. În textele citate, împlinirea profețiilor este plasată, preponderent, după moartea individului.

Viziunile profetice consacrate Judecării de Apoi și evenimentelor care o vor preceda formează o categorie aparte de apocalipse bizantine, supranumite „scrieri istorico-apocaliptice” [29, 7]. Prima, în ordinea cronologică a apariției, este *Apocalipsa apocrifă a lui Ioan*, redactată ipotetic în sec. V [27, 37], atestată în două copii slave, din sec. XVI, din Moldova și Țara Românească, în două traduceri românești de la sfârșitul sec. XVI, din Transilvania [13, 268, 324; 2, 124; 20, 16], precum și în două manuscrise din sec. XVII (Transilvania), copii de pe exemplare din sec. XVI [5, 30, 46]. Lucrarea descrie evenimentele care vor preceda Sfârșitul lumii

(o epocă de belșug și una de secetă, domnia antihristului, venirea prorocilor Enoh și Ilie), cataclisme naturale, Judecata de Apoi și a Doua Venire a Domnului [26,59-60; 2, 117-118]. În traduceri românești, scrierea citată se numea: „Pentru Sfârșitul lumii și pentru a Doua Venire a Domnului nostru Is. Hs.” sau „Vedeniia care o au văzutu sf[â]ntul Ioan Bogoslovul în muntele Tavorului, pentru sfârșitul veacului și pentru antihrist” [2, 123]. În *Apocalipsa apocrifă a lui Ioan* distingem câteva elemente caracteristice pentru scrierile profetice bizantine de mai târziu, precum și, în general, pentru revelațiile profetice medievale. Lucrarea își arogă, prin intermediul titlului, autoritatea unei cărți canonice din Biblie (*Apocalipsa lui Ioan*), dar pune în circulație propriile preziceri. Sf. Ioan se retrage, mai întâi, din lumea profană (urcă în muntele Taborului) și se pregătește ascetic (rugându-se trei zile și trei nopți), apoi intră în stare de extaz (este răpit într-un nor luminos și adus înaintea Domnului). Textul se structurează în forma unui dialog, cu întrebări și răspunsuri, între Sf. Ioan și Iisus Hristos Care-i dezvăluie tainele viitorului [2, 117; 26, 59-61]. În conținutul profețiilor din *Apocalipsa apocrifă a lui Ioan* distingem înclinația spre expunere istorică, ilustrată prin succesiunea epocilor de belșug și sărăcie, prin descrierea domniei antihristului și înfrângerii sale. Referindu-se la această categorie de scrieri escatologice bizantine, cercetătorul Petre Guran remarcă: „atenția acestor texte se deplasează, tot mai mult, de la realități spirituale pure spre evenimente istorice, chiar dacă sunt atribuite viitorului” [6, 275]. În opinia istoricului român, apocalipsele bizantine cu subiect istoric „abordează deschis problema istoriei: cum este organizată; dacă există un sens general al evoluției istorice și cum este înfățișat timpul autorului în această istorie, cunoscută și scrisă de la început până la sfârșit?” [6, 276].

Un exemplu elocvent de scriere profetică, având caracter de expunere istorică, este *Apocalipsa lui Metodie din Patara*, alcătuită la sfârșitul sec. VII, în Siria, fiind tradusă ulterior în greacă și latină [26, 283], [19, 569]. Dacă în originalul sirian, nu se preciza identitatea lui Metodie, atunci în traducerea greacă a lucrării acesta a fost echivalat cu Metodie (?-311), episcop de Patara și Olimp (provincia Lycia, Asia Mică) [27, 36], pentru a autoriza circulația scrierii, în calitate de operă a unui teolog cunoscut. Înainte de a primi viziunea profetică, Fericitul Metodie se roagă pentru a afla viitorul, apoi este chemat de Dumnezeu pe muntele Sinjar (nordul Irakului), unde îi sunt revelate toate generațiile și împărățiile de pe pământ, de la Facere până la Sfârșitul lumii [27, 36]. Autorul scrierii relatează sumar istoria umanității, începând cu Adam și Eva, apoi prezice evenimentele care vor surveni în ultimul veac (al șaptelea) al existenței lumii (dominația musulmanilor, înfrângerea lor de către ultimul împărat bizantin, domnia acestui împărat, năvălirea popoarelor Gog și Magog, domnia antihristului și înfrângerea sa la a Doua Venire a lui Hristos) [26, 283]. În traducere slavonă, lucrarea este atestată doar în Țara Moldovei, într-un manuscris de la sfârșitul sec. XV – începutul sec. XVI (Lința 1981, 254-257), și în două manuscrise din sec. XVI [13, 53], [14, 1290-1291]. Metodie din Patara mai este amintit ca autor al unei lucrări (nu se precizează titlul) dintr-un manuscris slav de redacție medio-bulgară, din sec. XV, din colecția Mănăstirii Noul Neamț, astăzi pierdut. Presupunem că lucrarea dată reprezenta *Apocalipsa lui Metodie din Patara*, deoarece în același manuscris este menționat Ipolit Romanul, autor de lucrări escatologice [16, 358]. Un fragment din *Apocalipsa lui Metodie din Patara* a fost tradus în română, cu titlul „Povestea la vremea de apoi”, într-un manuscris datat la începutul sec. XVII [5, 28, 120]. În manuscrisele slavo-române, *Apocalipsa lui Metodie din Patara* se intitula „cuvânt (слово)”, asemeni discursurilor teologice, precum și „cunoscuta povestire (известно сказаніе)” [14, 1290-1291], expresie care sugerează că textul a dobândit consacrare și merită încrederea cititorului. Conform unui manuscris slav, din sec. XV, provenit de la Mănăstirea Sf. Pavel (Muntele Athos), ajuns în sec. XVII, în Moldova, apocalipsa respectivă era citită, în biserici, la 20 iunie, data comemorării lui Metodie din Patara [12, 166]. Prin urmare, apocriful fusese inclus între lucrările bisericești canonice. În concluzie, *Apocalipsa lui Metodie din Patara* constituie un exemplu de viziune profetică bizantină apărută în Evul Mediu care, pentru a obține autoritate, preia trăsături caracteristice scrierilor bisericești canonice. Lucrarea ilustrează îmbinarea dintre expunerea istorică și profețiile apocaliptice, în cadrul aceluiași text.

Scrierile profetice bizantine, pentru a câștiga încredere în societate, au exploatat și autoritatea profeților Vechiului Testament. Dintre cei 16 proroci, scrierile cărora au fost incluse în Vechiul Testament, cărturarii medievali au atribuit viziuni apocaliptice, în special, profetului Daniel. Alegerea lui Daniel, considerăm, se datora faptului că profețiile acestuia, incluse în Biblie, se refereau la Sfârșitul lumii și instaurarea Împărăției lui Dumnezeu (temă dezvoltată amplu în Noul Testament), iar viziunile sale alegorice (colosul din patru materii, cele patru fiare ieșite din mare) rezumau evoluția istoriei umanității. Nu întâmplător, textele din *Apocalipsa lui Ioan* erau uneori atribuite profetului Daniel [25, 187]. În Imperiul Bizantin, nu mai târziu de sec. VII, au început să apară versiuni abreviate și interpolate ale *Apocalipsei lui Metodie din Patara*, fiind

intitulate *Vedeniile lui Daniel*. Din această serie de texte face parte *Ultima vedenie a lui Daniel* (numită și *Vedenia lui Daniel*), unde sunt prezise evenimentele care vor anticipa Sfârșitul lumii [26, 45]. În manuscrisele din Țările Române, *Vedenia lui Daniel* a fost receptată într-un complex de scrieri consacrate profetului Daniel, prezentând selecții din textul canonic al Bibliei. Apocriful bizantin *Vedenia lui Daniel* este atestat, în traducere slavonă, într-un manuscris din 1448, copiat în Țara Moldovei [16, 92], precum și în versiune greacă, într-un manuscris din sec. XV-XVI, fără a se preciza originea sa (B.A.R., ms. grec 601 Litzica, f. 402v-404v) [10, 287]. Versiunea slavonă a apocrifului *Vedenia lui Daniel*, cunoscută în Țara Moldovei, reflectă profețiile vehiculate în spațiul bizantin, după cucerirea Constantinopolului de către cruciați, în anul 1204 [29, 207]. Mai multe fragmente canonice din cartea profetului Daniel, într-un manuscris din Moldova (sfârșitul sec.XV – începutul sec. XVI), sunt însoțite de comentarii asupra evoluției istorice din viitor („Vedenia proorocului Daniel despre cele patru fiare. Tâlcuire despre fiare”) [9, 258]. Alte episoade canonice din cartea lui Daniel apar în două manuscrise din Țara Românească (sec. XVI), fiind intitulate *Prorocirea lui Daniel* (Panaitescu 1959, 109; Panaitescu 2003, 142). Unul din textele incluse în componența *Codicelui de la Tulcea* (Moldova, c. 1518-1574) poartă titlul: „Cuvântul lui Daniil proorocul despre Nabuhodonosor împăratul, cum a văzut un vis” [14, 1288]. Din cele expuse mai sus, conchidem că apocriful bizantin *Vedenia lui Daniel* a circulat în paralel cu fragmente canonice din Cartea profetului Daniel. Recurența termenilor *Prorocire* și *Vedenie*, indiferent de conținutul textelor, denotă autoritatea de profet pe care o deținea Daniel în Evul Mediu. Apocriful bizantin *Vedenia lui Daniel* continuă tematică scrierii canonice a lui Daniel, prevestind evenimentele istorice dinaintea Sfârșitului lumii. Lucrarea în cauză constituie o probă suplimentară a interesului pe care l-au suscitată, în Evul Mediu, profețiile cu subiect istoric, dedicate evenimentelor istorice viitoare.

Un alt procedeu de a pune în circulație viziuni profetice, în literatura bizantină, era atribuirea lor unui sfânt, capabil, în virtutea vieții sale neprihănite, de a primi revelații divine. În *Viața Sfântului Andrei cel nebun [salos] pentru Hristos*, datată în sec. VII, IX sau X (data celui mai vechi manuscris) [4, 93], profeții escatologice conține secțiunea intitulată convențional *Apocalipsa lui Andrei Salos*, apărută nu mai târziu de sec. VIII [1, 124]. Asemeni *Apocalipsei lui Metodie din Patara*, cu care prezintă afinități [1, 124; 26, 131], profețiile lui Andrei Salos se structurează în formă de expunere istorică (domniile ultimilor suverani, războaiele și situația internă a statului bizantin, venirea antihristului și înfrângerea sa, Judecata de Apoi). Apocalipsa este inserată într-un gen consacrat de opere bisericești (hagiografia), iar autorul real își camuflează identitatea în spatele Sfântului Andrei Salos care ar fi trăit în sec. V [4, 93]. Spre deosebire de apocalipsele examinate mai sus, în această lucrare viziunea profetică este atribuită unui sfânt „nebul pentru Hristos” (în greacă - δια Χριστόν σαλός, în slavonă - иже Х[рист]а ради жродиваго) [13, 55], categorie de sfinți investiți cu darul de a cunoaște informații inaccesibile profanilor [4, 795]. În *Apocalipsa lui Andrei Salos*, alături de profețiile escatologice, sunt abordate probleme teologice și fenomene naturale (numărul cerurilor, originea fulgerelor și tunetelor), informații care conferă scrierii un caracter de „enciclopedie medievală” [1, 125; 24, 20].

Apocalipsa Sfântului Andrei Salos este atestată în manuscrise slavo-române din sec. XVI, două provenind din Țara Moldovei [13, 55; 14, 1291] și unul – din Țara Românească [12, 399]. În toate exemplarele citate, din *Viața Sfântului Andrei Salos* a fost copiată doar secțiunea apocaliptică („Mică alegere din viața Sfântului Părintelui nostru Andrei cel nebun pentru Hristos, cuprinzând întrebările Sfântului Epifanie cu răspunsurile Sfântului Andrei”) [12, 399; 14, 1291], dovadă că anume problema evenimentelor de la Sfârșitul lumii a preocupat cărturarii. Biblioteca Mănăstirii Neamț a mai posedat un manuscris slav din Serbia (sec. XV-XVI), conținând viața integrală a Sf. Andrei Salos și, separat, secțiunea apocaliptică [12, 162]. Reieșind din formularea titlului și structura expunerii, apocalipsa citată se apropie de genul scrierilor cu „întrebări și răspunsuri”, consacrate subiectelor teologice [13, 403, 406]. În Bizanț, aceste lucrări erau redactate în forma unei discuții între trei ierarhi (Sf. Ioan Gură de Aur, Sf. Vasile cel Mare, Sf. Grigore Teologul), iar în manuscrisele slave puteau fi intitulate: **Разумникъ сіе к(с) оучител га ва и сп(с)а нашего І(с) Ха** sau **Оуказ г(с)а ншего Ис(с)а Х(с)а. Вопрос и ѡвѣ(т)** [29, 277-278; 28b, 439, 445]. Într-un manuscris de la sfârșitul sec. XV – începutul sec. XVI și în altul din prima jumătate a sec. XVI, ambele copiate în Moldova, este inclusă versiunea slavonă a unei atare culegeri de „întrebări și răspunsuri” (**Разоумникъ сеже естъ оучитель всѣмъ словесемъ га нашего Ів Ха**), în care întâlnim și o profeție sumară despre destinul celor 3 împărății ale lumii (greacă, bulgară, iveră/alamană) [27a; 30, 843]. De asemenea, în manuscrisele românești din sec. XVIII-XIX, profețiile apocaliptice sunt frecvent prezentate sub titlul „întrebări și răspunsuri” [21, 232, 253, 277]. Prin urmare, o formă distinctă de vehiculare a profețiilor escatologice o constituiau manuscrisele miscelane, adesea enciclopedii medievale, structurate în formă de întrebări și răspunsuri.

Viziunile profetice bizantine s-au dezvoltat, de asemeni, prin intermediul comentariilor teologice pe marginea Bibliei. Din această categorie de lucrări, în manuscrisele slavo-române întâlnim două opere atribuite lui Ipolit Romanul (170-236). Prima este *Cuvânt despre Sfârșitul lumii și despre antihrist și a Doua Venire a Domnului nostru Iisus Hristos* – atestat într-un manuscris din Moldova (sec. XV) și în două manuscrise din Țara Românească (sec. XV, respectiv, XVI) [12, 90, 206; 13, 144]. A doua lucrare se intitulează *Cuvântul lui Ipolit Romanul, din comentariul la Daniel*, inclusă într-un manuscris din Țara Românească, din sec. XVI (B.A.R., ms. slav 310, f. 53v-54v), dar titlul său a fost omis în cataloagele lui Al.I. Iațimirski și P.P. Panaitescu [13, 56; 30, 486]. Numele lui Ipolit Romanul mai apare în calitate de autor (nu se precizează titlul lucrării), alături de Metodie din Patara, în manuscrisul din sec. XV, citat mai sus, care a aparținut bibliotecii Mănăstirii Noul Neamț, iar apoi s-a pierdut [16, 358]. Cercetătorii apreciază că lucrarea *Cuvânt despre Sfârșitul lumii și despre antihrist și a Doua Venire a Domnului nostru Iisus Hristos* se inspiră din scrierea autentică a lui Ipolit Romanul, intitulată *Cercetare despre Hristos și antihrist*, dar aparține unui autor bizantin care ar fi trăit nu mai devreme de sec. VI [25, 186-187; 26, 425; 19, 433]. În cazul celei de-a doua scrieri, *Cuvântul lui Ipolit Romanul, din comentariul la Daniel*, între operele autentice ale lui Ipolit aflăm, într-adevăr, lucrarea *Comentarii la Daniel* [19, 433]. Cercetătorii presupun însă că traducerea slavă a avut la bază o lucrare bizantină de la sfârșitul sec. IX, când au circulat profeții escatologice similare [29, 184]. Într-un manuscris slavo-român din Țara Românească (sec. XVI), alături de lucrarea *Cuvântul lui Ipolit Romanul, din comentariul la Daniel*, mai întâlnim o scriere cu tematică similară: *A lui Evpatie din Efes, despre cele necunoscute și despre când va fi sfârșitul* [29, 183; 13, 56]. „Evpatie din Efes” a fost identificat cu Ipatie, episcopul Efesului (c. 531-532), care a decedat la o dată necunoscută, posterior anilor 537-538. Ipatie este cunoscut drept autor de comentarii la *Psalmi* și la cărțile celor 12 proroci „mici”, din Vechiul Testament, dar originalul grec al scrierii citate mai sus nu a fost identificat. Se presupune că lucrarea a apărut, de asemeni, la sfârșitul sec. IX [29, 183-185]. Comentariile atribuite lui Ipolit Romanul prevestesc succesiunea a patru imperii în istorie, cataclismele și nenorocirile sociale care vor anticipa Sfârșitul lumii, domnia antihristului și a Doua Venire a lui Hristos [29, 187]. La rândul ei, lucrarea atribuită lui Ipatie din Efes argumentează durata lumii pământești (șapte milenii), domnia de o mie de ani a dreptilor, cataclismele apocaliptice [29, 190]. În concluzie, ambele comentarii au în obiectiv evenimentele care vor preceda Judecata de Apoi, deci se înscriu în tematica apocalipsei cu subiect istoric. Asemeni altor apocalipse apocrife, autorii comentariilor atribuite lui Ipolit Romanul și Ipatie din Efes, apărute în perioada bizantină, își camuflează identitatea în spatele unor teologi consacrați ai Bisericii creștine.

Scenariul profetic al Sfârșitului lumii a fost abordat în mai multe omilii patristice. Astfel, în manuscrisele slavo-române din sec. XV-XVI atestăm discursurile Sfinților Efreem Sirul (c. 306-373) și Ioan Gură de Aur (344/354-407), consacrate Sfârșitului lumii (Panaitescu 1959, 89-90, 226, 397, 405) [13, 94]. De asemeni, în spațiul românesc a circulat lucrarea teologului bizantin Andrei de Cezareea (a doua jumătate a sec. VI), intitulată *Comentariu la Apocalipsa lui Ioan* [19, 48]. Comentariul este atestat în manuscrise slavo-române din sec. XVI, dintre care trei provin din Moldova, unul – din Țara Românească, iar pentru altele două (păstrate la mănăstirea Hodoș-Bodrog din Banat, respectiv, în biblioteca Episcopiei Ortodoxe din Arad) – nu se precizează originea [12, 110; 8, 177; 7, 261; 18, 89; 3, 146; 22, 72]. Un alt exemplar al comentariului lui Andrei de Cezareea, copiat în Serbia (între anii 1399-1420), aparține „sfintei mănăstiri Glavaciog” (Țara Românească), deja în sec. XV-XVI, după cum atestă o însemnare marginală din manuscris [12, 127-128]. Cele șapte manuscrise din sec. XV-XVI ale acestei lucrări, atestate în Țările Române, dovedesc că interpretarea profețiilor din *Apocalipsa lui Ioan*, alături de operele prorocilor Vechiului Testament, forma un conținut obligatoriu al culturii teologice din mănăstirile românești. Comentând simbolurile *Apocalipsei lui Ioan*, Andrei de Cezareea se referă, deopotrivă, la semnificațiile lor spirituale, precum și la posibilele corespondente istorice din viitor (state, personalități, evenimente). Astfel, comentariile teologilor bizantini se înscriu, alături de apocalipse și vedenii, în cadrul problematicii evenimentelor ce vor anticipa Sfârșitul lumii, sursă de neliniști și speculații pentru gânditorii medievali.

Motivele circulației scrierilor necanonice, conținând inclusiv profeții apocaliptice, a suscitat aprecieri în istoriografia românească. În viziunea lui N. Cartoian, „clericii, și în primul rând călugării cari stăteau în fruntea activității de transplantare a culturii Bizanțului, au ales din literatura bizantină, în afară de literatura teologică, numai ceea ce cadra cu spiritul lor mistic și cu caracterul naiv al poporului” [2, 11]. Autorul sugerează că asemenea lucrări suscitau interesul clericilor și al maselor de oameni din popor. În mod similar, analizând conținutul manuscriselor slavo-române, P.P. Panaitescu concluziona: „cultura slavă este o cultură bizantină

pentru popor", „putem s-o caracterizăm ca o cultură bisericească de origine bizantino-răsăriteană, adaptată unor popoare agricole patriarhale” [15, 40-41]. Într-un studiu asupra scrierilor escatologice din Țările Române, cercetătorul Al.Mareș apreciază că „literatura apocrifă religioasă cunoscută românilor în Evul Mediu s-a transmis, în primul rând, prin mijlocirea preoților, îndeosebi a celor sătești” [11, 401]. „Pentru preoții de mir”, mai notează Al.Mareș, „din rândul cărora s-au recrutat o bună parte a copiștilor acestor texte, apocrifele religioase nu se deosebeau de scrierile religioase canonice. Datorită unei pregătiri teologice precare, preoții și diaconii nu aveau de unde să știe că scrierile pe care le copiau cu atâta silință erau necanonice” [11, 403]. Referindu-se la copiștii apocrifelor, Florian Dudaș notează: „Aproape toți au copiat cărțile de care s-au simțit atrași mai mult sau care li s-au cerut, în mod firesc, acelea care erau mai mult căutate (și greu de aflat), scrierile constituind, altfel spus, o comandă socială” [5, 155]. Astfel, cercetătorii nominalizați subliniază că apocrifele aveau popularitate, mai ales, în spațiul rural, cuprinzând deci un segment considerabil al locuitorilor Țărilor Române.

Cu toate acestea, mai multe lucrări apocrife, conținând profeții apocaliptice, se întâlnesc în manuscrise copiate la mănăstiri, integrate în cultul bisericesc. Astfel, fragmente din *Apocalipsa Apostolului Pavel*, după cum atestă unele manuscrise, se citeau în calitate de cazanie la înmormântări [5, 20]. Apocrifele *Apocalipsa Apostolului Pavel*, *Apocalipsa Maicii Domnului*, *Apocalipsa apocrifă a lui Ioan* și *Legenda Duminicii* erau inserate în culegeri de predici și povestiri duhovnicești, asemănătoare, prin conținut, *Cazaniei* mitropolitului Varlaam (?-1657) [5, 30, 44-46]. *Vedenia călugărului Cosma* se întâlnește în mineie pe luna octombrie [17, 107; 12, 146, 385]. *Vedenia lui Isaia* și *Apocalipsa lui Andrei Salos* au fost copiate în același manuscris cu omiliile citite „În duminica lăsatului de carne” (supranumită „Duminica Înfricoșătoarei Judecăți”), „La duminica Floriilor” sau omilia despre „a Doua Venire” [12, 397-399]. Titlul *Apocalipsei lui Andrei Salos* precizează că lucrarea e „foarte folositoare” [12, 399]. Discursurile escatologice ale lui Ipolit Romanul apar într-un manuscris de „cuvinte folositoare pentru suflet”, citite începând cu Postul Mare până la Rusalii [30, 751; 12, 200-201], precum și în alt manuscris cu omilia consacrate Postului Mare [12, 88-91]. Lucrările lui Ipolit Romanul și Metodie din Patara sunt incluse într-o culegere de predici de la Săptămâna Vameșului și Fariseului până la Săptămâna Patimilor [16, 358; 13, 122]. Exemplele citate demonstrează că apocrifele conținând profeții apocaliptice erau citite alături de predicile canonice. În particular, lucrările care evocau Judecata de Apoi erau solicitate înaintea și în timpul Postului Mare, perioadă de pocăință pentru creștini. Astfel, profețiile apocaliptice deveneau parte din orizontul de cunoștințe și valori al clerului creștin, precum și al enoriașilor către care se adresau predicatorii. În acest sens, Petre P. Panaitescu afirma: „cultura cu caracter ascetic, mistic, nu se oprea la zidurile mănăstirilor, ci cuprindea întreaga clasă a stăpânilor, care se hrănea cu misticismul medieval” [15, 106]. Așadar, profețiile apocaliptice bizantine, consacrate viitorului postum al individului și Sfârșitului lumii, au reprezentat un reper important în conștiința omului medieval, evocând tărâmul de dincolo și evoluția istoriei umane în viitor.

În încheierea prezentului studiu, conchidem că, în pofida reticenței autorităților ecleziastice față de apocrife, noi scrieri profetice au continuat să circule în perioada medievală. Diversitatea genurilor de texte care conțineau viziuni profetice (apocalipse, hagiografie, discursuri teologice, lucrări enciclopedice, comentarii biblice) denotă remarcabila creativitate a autorilor de apocrife, precum și profunda cunoaștere a Bibliei. Autorii fictivi și titlurile scrierilor profetice relevă tendința permanentă de a asigura legitimitate viziunilor profetice, raportându-le la scrierile canonice. Tematic, scrierile profetice bizantine prezic (1) destinul postum al oamenilor și (2) evenimentele de pe pământ, care vor anticipa Sfârșitul lumii. Astfel, profețiile se structurează în corespundere cu credința creștină despre două judecăți la care omul va răspunde pentru faptele sale: după moartea fizică (judecata particulară) și, încă o dată, la Sfârșitul lumii (judecata de obște). Scrieri profetice de origine bizantină sunt atestate, în sec. XV-XVI, în Moldova, Țara Românească și în Transilvania. Acest fapt confirmă teza slavistului Ioan Iufu despre „unitatea spirituală a poporului român în perioada dintre sec. XIII și până la începutul scrisului românesc” [7, 229]. Apocalipsele apocrife se numără între primele texte traduse în limba română, în sec. XVI, în Transilvania (bunăoară, apocrifele din *Codex Sturdzanus*), dovadă a interesului pe care îl suscitau atare lucrări. Reieșind din manuscrisele examinate, apocalipsele bizantine cu subiect istoric (*Vedenia lui Daniel*, *Apocalipsa lui Metodie din Patara*, *Apocalipsa lui Andrei Salos*) sunt atestate, preponderent, în Țara Moldovei. Concomitent, în Țara Românească au circulat mai multe comentarii teologice referitoare la Sfârșitul lumii (ale lui Andrei de Cezareea, discursurile atribuite lui Ipolit Romanul și lui Ipatie din Efes), în care, de asemeni, se conțin referiri la evenimente istorice din viitor. Având origine bizantină, aceste scrieri profetice, în mod firesc, au în obiectiv viitorul Imperiului Bizantin și al Constantinopolului, prevestind, în special, în-

frângerea „ismaeliților” (nume generic dat musulmanilor). Majoritatea covârșitoare a scrierilor „istorico-apocaliptice”, atestate în spațiul românesc, sunt incluse în manuscrise datate la răscrucea sec. XV-XVI și în sec. XVI. Răspândirea profețiilor apocaliptice, în spațiul românesc, anume în acest interval cronologic, coincide cu împlinirea anului 7000 de la Creație (1492 sau 1513 d.Hr.), când era preconizat Sfârșitul lumii, precum și cu proiectele politice antiotomane (eventual, de restabilire a Imperiului Bizantin), vehiculate în Europa secolului XVI. Fiind implicate în conflicte cu popoare de religie musulmană (turcii otomani, tătarii), în sec. XV-XVI, Țările Române deveneau un spațiu receptiv pentru acest gen de profeții.

Bibliografie:

1. ALEXANDER, P.J. *The Byzantine Apocalyptic Tradition*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1985.
2. CARTOJAN, N. *Cărțile populare în literatura românească*. Vol. I. Epoca influenței sud-slave. București: Editura Enciclopedică Română, 1974.
3. CONSTANTINESCU, R. *Manuscrise românești din colecții străine. Repertoriu*. București, 1986.
4. *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Editor-in-chief Al.P. Kazhdan. Vol. 1-3. New York: Oxford University Press, 1991.
5. DUDAȘ, Fl. *Manuscrisele românești medievale din Crișana*. Timișoara: Facla, 1986.
6. GURAN, P. Genesis and Function of the “Last Emperor” Myth in Byzantine Eschatology. In: *Bizantinistica. Rivista di Studi Bizantini e Slavi*. Serie Seconda. Anno VIII. Spoleto, Centro Italiano di Studi Sull’Alto Medioevo, 2006, p.273-303.
7. IUFU, I. Mănăstirea Hodoș-Bodrog – un centru de cultură slavonă în Banat. În: *Mitropolia Banatului*, 1963, nr.5-8, p.229-261.
8. LINȚA, E. *Catalogul manuscriselor slavo-române din Republica Socialistă România*. Vol. II (Cluj-Napoca). București: Universitatea din București, 1980.
9. LINȚA, E. (coord.), DJAMO-DIACONIȚĂ, L., STOICOVICI, O. *Catalogul manuscriselor slavo-române din București*. București, 1981.
10. LITZICA, C. *Catalogul manuscriptelor grecești*. București: Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1909.
11. MAREȘ, Al. Trei note despre apocrifele religioase. În: *Gabriel Ștrempel la 80 de ani: o viață închinată cărții*. Satu-Mare: Editura Muzeului Sătmărean, 2006, p.395-413.
12. PANAITESCU, P.P. *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.* Vol. I. București: Editura Academiei R.P.R., 1959.
13. PANAITESCU, P.P. *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*. Vol. II. București: Editura Academiei Române, 2003.
14. PANAITESCU, P.P. *Catalogul manuscriselor slave*. Vol. III (601-730). [B.A.R., dactilogramă], f.a., p.1189-1459.
15. PANAITESCU, P.P. *Contribuții la istoria culturii românești*. București: Minerva, 1971.
16. *Catalogul general al manuscriselor moldovenești păstrate în URSS. Colecția Bibliotecii Mănăstirii Noul-Neamț (sec. XIV-XIX) / Alcăt. V.Ovcinnikova-Pelin*. Chișinău: Știința, 1989.
17. PISCUPEȘCU, E.Șt. *Literatura slavă din Principatele Române în veacul al XV-lea*. București: Tipografia Cărților Bisericești, 1939.
18. PISTRUI, C. Manuscrisele slave în biblioteca episcopiei Aradului. În: *Mitropolia Banatului*, tom XXII, 1972, nr.1-3, p.83-94.
19. RUS, R. *Dicționar enciclopedic de literatură creștină din primul mileniu*. București: Lidia, 2003.
20. SIMIONESCU, E. *Monumente literare vechi: Codicele de la Cohalm*. Iași: Tipografia „Lumina Moldovei”, 1925.
21. ȘTREMPEL, G. *Catalogul manuscriselor românești*. Vol. I (B.A.R., 1-1600). București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1978.
22. TURDEANU, E. Apocryphes bogomiles et apocryphes pseudo-bogomiles (Second et dernier article). En: *Revue de l’Histoire des Religions*, tome 138, no.2. Paris, 1950, p.176-218.
23. TURDEANU, E. Autori, copiiști, cărți, zugrăvi și legători de manuscrise în Moldova (1552-1607) (I). În: *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”*, vol. XXX. Iași, 1993, p.49-90.
24. VELCULESCU, C. *Nebuni întru Hristos*. București: Paideia, 2007.
25. *Апокалипсис Святого Иоанна Богослова. Сборник святоотеческих и богословских истолкований / Сост. М.Барсов*. Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1999.
26. *Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев*. Вып. I (XI – первая половина XIV в.). Ленинград: Наука, 1987.
27. ЛЯВДАНСКИЙ, А.К. и др. Апокалиптика. В: *Православная Энциклопедия*. Том III. Москва: Православная Энциклопедия, 2001, с.25-39.
- 28а. ТИХОНРАВОВ, Н.С. *Памятники отреченной русской литературы*. Том I. Санкт-Петербург: Общественная Польза, 1863.

- 28b. ТИХОНРАВОВ, Н.С. *Памятники отреченной русской литературы*. Том II. Москва: Университетская типография, 1863.
29. ТЪПКОВА-ЗАИМОВА, В., МИЛТЕНОВА, А. *Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България*. София: Университетско Издателство «Св. Климент Охридски», 1996.
30. ЯЦИМИРСКИЙ, А.И. *Славянские и русские рукописи румынских библиотек*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1905.

Abrevieri:

B.A.R. – Biblioteca Academiei Române (București)

ms. – manuscris

n. – notă de subsol

r – recto

v – verso

Prezentat la 24.04.2015